

دست‌های مثال

دکتر حسن ذوالفقاری

زمنیات ماریار

فهرست مطالب

۷	مقدمه
۱۱	درآمدی بر داستان‌های امثال
۱۱	تاریخچه
۱۴	منشاء داستان‌های امثال
۱۶	علت شهرت داستان‌های امثال
۱۷	رابطه‌ی داستان و مثل
۱۸	فواید داستان‌های امثال
۱۹	ویژگی‌های داستان‌های امثال
۲۶	ریخت‌شناسی داستان‌های امثال
۲۸	تقسیم‌بندی داستان‌های امثال

داستان‌های امثال

۳۷	حرف آ
۷۳	حرف الف
۲۰۷	حرف ب
۳۰۱	حرف پ
۳۲۵	حرف ت
۳۶۷	حرف ج
۳۸۳	حرف چ
۴۰۳	حرف ح
۴۳۳	حرف خ
۴۸۱	حرف د
۵۳۳	حرف ذ
۵۳۵	حرف ر
۵۵۵	حرف ز
۵۷۱	حرف س
۶۰۱	حرف ش

۶۲۵	حرف ص
۶۳۷	حرف ض
۶۳۹	حرف ط
۶۴۳	حرف ظ
۶۴۵	حرف ع
۶۵۹	حرف غ
۶۶۳	حرف ف
۶۷۱	حرف ق
۶۹۱	حرف ک
۷۲۱	حرف گ
۷۴۹	حرف ل
۷۵۱	حرف م
۸۱۷	حرف ن
۸۵۵	حرف و
۸۵۹	حرف ه
۸۹۳	حرف ی

نمایه‌ها

۹۱۵	نمایه‌ی ضرب‌المثل‌ها
۹۵۴	نمایه‌ی نام‌ها، جای‌ها، کتاب‌ها
۹۷۰	فهرست منابع و مآخذ

درآمدی بر داستان‌های امثال

تاریخچه

اولین کتاب‌هایی که به‌طور مدوّن و یک‌جا، داستان برخی مَثَل‌ها در آن‌ها آورده شده دو کتاب جامع‌التمثیل و مجمع‌الامثال نوشته‌ی محمدعلی هبله‌رودی است. هبله‌رودی از دانشمندان ایرانی است که در هند می‌زیست و برای نخستین‌بار در سال ۱۰۴۹ ه. ق در کلگنده حیدرآباد هند اقدام به جمع‌آوری امثال فارسی کرد.

در کتاب مجمع‌الامثال ۲۰۹۵ مَثَل معمول روزگار نویسنده جمع شده است که از این میان داستان شصت و سه مَثَل قید شده است. از این حیث این کتاب کهن‌ترین مجموعه‌ی امثال و داستان‌های امثال است. کتاب دیگر او پنج سال بعد در سال ۱۰۵۴ در حیدرآباد دکن فراهم آمده و شهرت آن بیشتر از مجمع‌الامثال است؛ زیرا علاوه بر ۱۰۸۰ مَثَل، داستان هفتاد و دو مَثَل نیز ثبت شده است. البته تمامی تمثیل‌های کتاب در حُکم مَثَل نیستند.

هبله‌رودی این دو کتاب را به تقاضای شیخ‌الاسلام محمد الخاتون جمع آورده است. وی سبب تألیف خود را چنین بیان می‌کند:

«... به حکم آن‌که چراغ پای خود روشن نمی‌دارد، هیچ‌یک از فصحای فُرس به جمع‌آوردن امثال فارسی نپرداخته‌اند و آن درّ منثور را در یک رشته منتظم نساخته، اگر کسی کمر سعی بر میان‌بندد و امثال اهل فُرس را که مانند بنات‌النعش پراکنده است، پروین مثال منتظم سازد، حَقّی بر این طایفه ثابت کرده خواهد بود.»

روش هبله‌رودی «میدانی» است یعنی به تعبیر خود از امثال و کنایه و شبیه به امثال از هر جا و هر کس که شنیده و پرسیده به قید تحریر درآورده است و این بر ارزش‌های کتاب می‌افزاید، از جمله ارزش‌های غیرقابل انکار کتاب ذکر داستان برخی از مَثَل‌ها است که منبع پیدایش آن‌ها را تا حدودی معلوم می‌دارد. نقل برخی از داستان‌ها برای امثال چنان خنک است که نشان می‌دهد نویسنده کوشیده است آن را بسازد و اغلب بی‌ربط می‌نماید.

پس از هبله‌رودی، کتاب‌هایی که به جمع‌آوری امثال پرداخته‌اند نظیر شاهد صادق نوشته‌ی محمدصادق اصفهانی (۱۰۵۴)، سلوک ابناءالملوک نوشته‌ی عبدالوهاب قزوینی (۱۲۲۴) و مخزن‌النفیذ تألیف محمد فائق (۱۲۲۰) تا روزگار دهخدا، هیچ‌یک دربردارنده‌ی داستان‌های امثال نیست.

امثال و حکم دهخدا که چاپ اول آن در چهار مجلد در سال‌های ۱۳۰۸-۱۳۱۱ منتشر شد،

شامل نزدیک به سی هزار مَثَل و حکمت و مصطلحات و کنایات و احادیث و اخبار است که از این میان تنها ده هزار آن مَثَل است. در خلال این ده هزار مَثَل به داستان ۱۸۱ مَثَل اشاره شده است که بعدها در یک مجلد جدا با نام فند و پند و ویراسته‌ی مؤید شیرازی در سال ۱۳۶۳ چاپ شد.

برخی از این داستان‌ها در منابع قبل هم ذکر شده است اما دهخدا با قلم و سبک ویژه‌ی خود آن‌ها را پرداخته و آب و رنگ و پیرایه‌ای داده است چنان‌که نثر این داستان‌ها نمونه‌ای از زبان فاخر و ادبی فارسی است. فرم ساخت عبارات، تفنن جویی‌های ادبی حاکی از گوناگونی سبک در برخی از این داستان‌ها است. یک دلیل این تنوع سیاق نوشتاری و فاصله‌افتادن میان نگارش آن‌ها است. فی‌المَثَل داستانی در فضای سبک‌های مصنوع و مزین نگاشته شده و داستان‌هایی به زبان ساده و خاص دهخدا آن‌گونه که در چرند و پرند می‌خوانیم. به‌رحال دهخدا با تمام ظرافت‌هایی که در نثر خویش دارد، شکل بیان داستان را با شگردهای طنزپردازانه و کلامی خود همراه ساخته و از حالتی عادی به نثری ادبی تبدیل کرده است.

پس از او کسی که به جدّ به جمع‌آوری امثال و داستان‌های آن پرداخت امیرقلی امینی است. او کتاب فرهنگ عوام را در سال ۱۳۳۸ منتشر کرد که حاوی حدود ده‌هزار مَثَل و اصطلاح است. در کنار این کار کتاب داستان‌های امثال را فراهم آورد و در سال ۱۳۲۴ منتشر ساخت و در چاپ دوم داستان‌هایی را بر آن افزود. امینی در طی ۱۸ سال که به جمع‌آوری این داستان‌ها اشتغال داشت، تعداد ۳۶۰ داستان مَثَل را گرد آورد. روش او نیز میدانی است؛ یعنی گردآوری مواد ادب مردم در کوچه و بازار. او با تمام سختی‌هایی که جمع‌آوری داستان‌ها داشت علی‌رغم نقصان جسمانی، با عشق و علاقه‌ای وافر این کار را پی گرفت. باید ساعت‌ها به قول خود با عوام هم‌نشین می‌شد و دل می‌داد و قلوب می‌گرفت تا بتواند داستانی را از زبان مردم بیرون آورد.

سبقه‌ی اصلی داستان‌ها و امثال آن‌ها اغلب عامیانه است ولی همیشه نیز این‌گونه نیست. گاه به داستان مَثَل‌هایی در این کتاب برمی‌خوریم که برگرفته از ادبیات است، مَثَل داستان مَثَل «از ماست که برماست.» یک‌دست نبودن نثر کتاب، کش‌دادن مطالب، دورافتادن از مایه‌ی اصلی از جمله معایب این مجموعه است که در جنب عظمت کار وی هیچ است.

چند سال بعد (۱۳۴۰) همشهری او سید کمال‌الدین مرتضویان فارسیانی داستان‌های امثال را منتشر کرد. در این کتاب ۱۵۹ مَثَل و ریشه‌های داستانی آن‌ها درج شده است. در این کتاب نیز کوشش شده داستان‌ها برگرفته از زبان مردم باشد ولی تعدادی از این داستان‌ها نیز برگرفته از متون ادبی است. در عنوان کتاب قید «جلد اول» را مشاهده می‌کنیم ولی هیچ‌گاه جلدهای دوم یا بعدی منتشر نشد. داستان‌ها با همان طول و تفصیل و زبان متوسط است. وجود جمله‌های طولانی، وصفی، معترضه دریافت معنی را اندکی دشوار می‌سازد. با این‌همه کوشش او در گردآوری این مجموعه و افزودن ده‌ها داستان بر مجموعه‌ی ادبیات عامیانه جای تقدیر دارد، گرچه برخی از داستان‌ها تکرار روایاتی است که در منابع قبل نیز دیده می‌شود.

به دنبال این دو کتاب، باید از داستان‌نامه‌ی بهمنیاری یاد کرد. این کتاب حاوی حدود

شش هزار مَثَل است. استاد احمد بهمنیار نویسنده و استاد دانشگاه تهران این مجموعه را بین سال‌های ۱۳۲۳ تا ۱۳۵۱ جمع آورد و نهایت در سال ۱۳۶۱ توسط انتشارات دانشگاه تهران چاپ شد. داستان‌نامه حاوی نزدیک به سیصد داستان مَثَل است که برخی تازه است و برخی نیز در منابع قبل دیده می‌شود.

تمثیل و مَثَل جلد ۱، فراهم‌آورده‌ی استاد ابوالقاسم انجوی شیرازی محقق و پژوهشگر فرهنگ مردم شامل ۱۲۶ داستان در ۲۹۵ روایت در سال ۱۳۵۲ و ویرایش دوم آن در سال ۱۳۵۷ چاپ شد.

این داستان‌ها از طریق برنامه‌ی فرهنگ مردم جمع آمد که در سه‌شنبه شب هر هفته از رادیو پخش می‌شد. مردم از سراسر کشور، داستان‌ها، امثال، واژگان، افسانه‌ها، آداب و رسوم، ترانه‌ها و سایر مواد ادب شفاهی را برای او می‌فرستادند.

این مجموعه تنها نقل داستان و روایت‌های گوناگون آن با ذکر راوی و محل روایت است. بی‌هیچ تجزیه و تحلیل و بحث و تحقیق. مؤلف گرامی در مقدمه‌ی کتاب این‌گونه بررسی‌ها را به وقتی دیگر موکول می‌کند. جلد دوم تمثیل و مَثَل به همت سید احمد و کیلیان پژوهشگر فرهنگ مردم و توسط انتشارات سروش در سال ۱۳۶۶ منتشر شد که این مجموعه نیز به همان روش شامل ۱۳۷ داستان مَثَل و روایت‌های گوناگون هریک است.

کتاب کوچه فراهم‌آورده‌ی احمد شاملو شاعر، نویسنده و پژوهشگر فرهنگ مردم در یازده جلد تاکنون انتشار یافته، داستان برخی مَثَل‌ها را در بخشی مجزا ذکر می‌کند که البته بیشتر به نقل از منابع قبلی است. داستان مَثَل‌های این مجموعه‌ی یازده جلدی با نثری زیبا بازنویسی شده است.

کتاب کاوشی در امثال و حکم را نیز بر این مجموعه باید افزود. این کتاب که در سال ۱۳۵۱ چاپ شد، تألیف سید یحیی بُرقعی است و آنچه در این کتاب گردآمده مآخذ و داستان‌های امثالی است که در ادب فارسی اصالت داشته و اساتید سخن و قلم به آن‌ها استناد کرده‌اند که از این حیث با کتاب‌های یادشده متفاوت است. نویسنده به مآخذ حدود سیصد مَثَل اشاره دارد که بخش عمده‌ی آن‌ها جنبه‌ی داستانی دارد. این کتاب به لحاظ روش به‌کار گرفته شده در نوع خود اولین کتابی است که داستان‌های امثال را در ادبیات رسمی و کلاسیک تدوین کرده است. مؤلف کوشیده است تا آن‌جا که ممکن باشد از ذکر داستان مَثَل‌ها با روایت عوامانه خودداری کند.

در دو کتاب ریشه‌های تاریخی امثال و حکم در ۲ جلد نوشته‌ی مهدی پرتوی آملی و امثال و حکم تاریخی نوشته‌ی دکتر رحیم چاوش اکبری نیز از لابه‌لای متون تاریخی به برخی از داستان‌های امثال اشاره شده است ولی همچنان‌که از عنوان دو کتاب پیداست سعی مؤلفان بر ریشه‌های تاریخی امثال بوده است نه ریشه‌های داستانی.

این کتاب‌ها، جزء منابع اساسی و دست‌اول محسوب می‌شوند و الا در منابع پایانی کتاب به تفاریق به داستان برخی مَثَل‌ها اشاره شده است که گاه تکرار همان داستان‌های قبلی است و گاه داستانی تازه دارد. در کنار کتاب‌های ضرب‌المَثَل به فارسی معیار، باید از مجموعه منابع محلی نیز یاد کرد که گاه در آن‌ها داستان‌های مَثَل نیز یافت می‌شود.